

ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ Π. ΑΛΕΞΑΚΗΣ

Αναζητώντας τις οικογενειακές δομές στη νεότερη Ελλάδα. Η περίπτωση της πολυπυρηνικής οικογένειας

ΠΕΡΙΛΗΨΗ: Στην εργασία εξετάζεται αναλυτικά η πορεία της έρευνας στο θέμα της πολυπυρηνικής οικογένειας στη νεότερη Ελλάδα, όπως προκύπτει από την προσωπική εμπειρία του συγγραφέα. Εξετάζονται επίσης οι τύποι και οι δομές της πολυπυρηνικής οικογένειας που επικρατούν στην ηπειρωτική Ελλάδα (σταθερή ή ασταθής πατροπλευρική πολυπυρηνική οικογένεια, αμφιπλευρική πολυπυρηνική οικογένεια κλπ.). Γίνεται προσπάθεια ακόμα να εξηγηθούν οι διάφορες μορφές του θεσμού με αφετηρία τις οικονομικές δραστηριότητες αλλά και το τοπικό habitus. Η εργασία κλείνει με ορισμένες αναφορές στις σύγχρονες αγροτικές και αστικές συνθήκες (συνεργασία πυρηνικών οικογενειών, τροποποιημένη μορφή πολυπυρηνικής οικογένειας κ.ά.).

1. Η θέση του προβλήματος(1974-1989).

Η συστηματική μελέτη αυτής καθεαυτής της οικογένειας από κοινωνικο-ανθρωπολογική οπτική άρχισε κάπως αργοπορημένα, καθώς η Κοινωνική Ανθρωπολογία δεν είχε εξαρχής στα ενδιαφέροντά της ειδικά τη μελέτη της οικογένειας αλλά τα συστήματα συγγένειας και τις γαμήλιες ανταλλαγές των διαφόρων «πρωτόγονων» ή «αρχαϊκών» λεγόμενων λαών (Barnes 1980:297). Τον τομέα της οικογένειας τον είχε αφήσει στην Κοινωνιολογία, η οποία άλλωστε είχε εστιάσει το ενδιαφέρον της στους δυτικούς λαούς. Η συστηματική μελέτη της οικογένειας από την Κοινωνική Ανθρωπολογία άρχισε σχεδόν πρόσφατα και στην Ελλάδα και αυτό εξηγείται από τις αλλαγές των κοινωνικο-οικονομικών συνθηκών στη χώρα (πρβ. Γκιζέλης 1987). Δεν είχε επίσης αναπτυχθεί η προβληματική για την ιστορική μελέτη της οικογένειας (βλ. Kertzer 1984), διότι η Ιστορία στην Ελλάδα είχε παραμείνει στα παλαιά πρότυπα της συμβαντολογικής προσέγγισης. Οι νε-

ότερες προσεγγίσεις ουσιαστικά είναι ένας πετυχημένος συνδυασμός Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Κοινωνιολογίας και Ιστορίας. Μιας Ιστορίας όμως, της οποίας τα πρότυπα ξεκινούν κυρίως από τη Γαλλική Νέα Ιστορία και τη Σχολή του περιοδικού *Annales* (πρβ. Τεάζη-Αντωννακοπούλου 1987:45,59).

Στόχος μου με αυτή τη μελέτη είναι να δείξω μέσα από την προσωπική εμπειρική έρευνα, αφενός τον τρόπο με τον οποίο η πολιτική ιδεολογία, οι προκαταλήψεις αλλά και άλλοι εξωεπιστημονικοί παράγοντες επηρέασαν αυτή την πορεία, αφετέρου να παρουσιάσω τις διάφορες μορφές και τους τύπους της ελληνικής πολυτυρητικής οικογένειας.

Στις αρχές της δεκαετίας του '70 οι γνώσεις μας για την ελληνική οικογένεια (αγροτική και αστική) ήταν ελάχιστες. Την ελληνική κοινωνία και επιστήμη πολύ λίγο ενδιέφερε η συστηματική μελέτη αυτού του θεσμού. Οι πληροφορίες μας περιορίζονταν σε στοιχεία που ανέφεραν παλαιότεροι περιηγητές (Leake 1830: 209) και ελάχιστοι ξένοι κοινωνικοί ανθρωπολόγοι που είχαν εργαστεί στην Ελλάδα (Cambell 1964, Friedl 1965, du Boulay 1974), οι οποίοι όμως έκαναν λόγο περισσότερο για τις σχέσεις μεταξύ των μελών της οικογένειας παρά για τις δομές της¹. Κάποιες γενικές αναφορές υπήρχαν επίσης ήδη από το τέλος του μεσοπολέμου για τον βόρειο ελλαδικό χώρο από το μελετητή της βαλκανικής *zadruga* Philip Mosely (1976), ο οποίος σε ένα ευρύτερο πρόγραμμα έρευνας του τύπου αυτής της οικογένειας σε όλη τη βαλκανική χερσόνησο είχε εργασθεί και στη Βόρεια Ελλάδα, αλλά σε περιορισμένη έκταση. Ο Mosely δεν βρήκε σημαντικές διαφορές απ' τη *zadruga* των άλλων βαλκανικών λαών, επισημαίνοντας μάλιστα ότι τα μέλη της που μεταναστεύουν στο εξωτερικό διατηρούν το δεσμό με την οικογένειά τους, συνεχίζουν να θεωρούνται μέλη της και την ενισχύουν οικονομικά με χρήματα κλπ. Μνεία πρέπει να γίνει και για τη μελέτη της πολυτυρητικής οικογένειας στους σλαβόφωνους Έλληνες της περιοχής Φλώρινας στη Δυτική Μακεδονία από τον Καραβίδα (1931).

Αυτό εξηγείται, γιατί οι επιστήμες Κοινωνιολογία, Κοινωνική Ανθρωπολογία και Εθνολογία ήταν πολύ λίγο αναπτυγμένες στην Ελλάδα. Οι λόγοι είναι ποικίλοι, από την πολιτική κατάσταση (συντηρητικές κυβερνήσεις, δικτατορία), που δεν ευνοούσε την ανάπτυξη των κοινωνικών επιστημών, ως την αδυναμία ενός ευρύτερου επιστημονικού προβληματισμού, που θα περιλάμβανε και το θε-

1. Πρέπει να αναφέρω ότι την ίδια περίοδο σημαντικές αναφορές στο θεσμό της ελληνικής οικογένειας κάνει στα βιβλία του, παρά τον διαφορετικό προσανατολισμό τους, και ο εθνολόγος/κοινωνιολόγος Γιώργος Καββαδίας (1965, 1980). Και σ' αυτές όμως τις περιπτώσεις δεν πρόκειται για συστηματική μελέτη της οικογένειας.

μό της οικογένειας στην ιστορική και στη συγχρονική του διάσταση. Εντούτοις το υλικό ως ένα βαθμό βρισκόταν μαζί μας. Αναφέρομαι στις λαογραφικές/εθνογραφικές συλλογές, που είχαν καταρτιστεί παλαιότερα, από τον περασμένο κώλας αιώνα, και ήταν κατατεθειμένες στο Κέντρο Ερεύνες της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών (ΚΕΕΛ) και στις συλλογές του Λαογραφικού Σπουδαστηρίου του Πανεπιστημίου Αθηνών, που κατατέθηκαν από του φοιτητές αργότερα. Παρόμοια αλλά με ακριβέστερες στατιστικές πληροφορίες είναι τα δημοτολόγια/απογραφές που είχαν αρχίσει να καταρτίζονται με κρατικές εγκυκλίους πολύ ενωρίς τις προηγούμενες δεκαετίες, συνήθως μετά από μια εμπόλεμη περίοδο ή επέκταση του ελληνικού κράτους (1898, 1914, 1921, 1945), και τα οποία εντοπίζει βαθμίδων και φέρνει στην επιφάνεια η επιτόπια εθνογραφική έρευνα. Σ' αυτό το θέμα θα αναφερθώ διεξοδικότερα παρακάτω.

Οι γνώσεις μας για την ελληνική οικογένεια, εκτός από περιορισμένες, ήταν και αποσπασματικές. Αναφέρω ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα: Ενώ υπήρχαν στη διάθεσή μας πληροφορίες για την παρουσία της λεγόμενης πολυπυρηνικής διευρυμένης οικογένεια στον ελληνικό χώρο, η άποψη που επικρατούσε μέχρι τότε ήταν ότι επρόκειτο για ένα σποραδικό και μάλλον σπάνιο φαινόμενο στον ελληνικό χώρο. Δεν υπήρξαν κάποια ερωτήματα και για τη σποραδική έστω παρουσία μορφών αυτού του τύπου της οικογένειας. Αυτό φαίνεται καθαρά και από τις επιφυλάξεις αλλά και τις αντιδράσεις των κοινωνικών επιστημόνων στις πρώτες δημοσιεύσεις του γράφοντος, όπου υποστηριζόταν η ευρύτερη παρουσία αυτού του τύπου οικογένειας στην Ελλάδα². Οι λόγοι της αντίδρασης ήταν μεταξύ των άλλων το κοινωνιολογικό μοντέλο που είχε επικρατήσει μέχρι τότε για την Ελλάδα και ειδικότερα η σύνδεση του ελληνικού κοινωνικού χώρου περισσότερο με τη Δυτική Ευρώπη παρά με τα υπόλοιπα Βαλκάνια. Πολλοί ιστορικοί έκαναν λόγο τότε στην Ελλάδα για επικράτηση της φεουδαρχίας, συνδέοντας ανειπιστημονικά το σύστημα του ασιατικού τρόπου παραγωγής και τη στρατιωτική φεουδαρχία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με τα φεουδαρχικά συστήματα της Δυτικής Ευρώπης και προεκτείνοντας αυτή τη σύνδεση και στις μορφές και δομές της ελληνικής οικογένειας. Εκτός αυτού, οι κοινωνικοί επιστήμονες θεωρούσαν ότι η παρουσία του θεσμού της προίκας και η αναπτυσσόμενη ναυαλία και το εμπόριο ήταν αντίθε-

2. Βλ. π.χ. τη διαμάχη μεταξύ Μουζέλη (1981:36) και Ψυχογιού (1980:37) στο περιοδικό *ΑΝΤΙ* πάνω σ' αυτό το θέμα, όταν άρχισε να τίθεται το ερώτημα. Πρβ. και την αντίδραση του Νίκου Βερνίκου (1979: 86, υποσ. 79) σε Λαογραφικό Συνέδριο του Βορειοελλαδικού Χώρου το 1976, πάνω σε εισήγησή μου για τη σύγκριση βουλγαρικής και ελληνικής πολυπυρηνικής οικογένειας στη Θράκη.

τα με την παρουσία της πολυπυρηνικής οικογένειας στον ελληνικό χώρο, πράγμα που αληθεύει ενμέρει και ισχύει μόνο για τον ελληνικό νησιωτικό και τον αστικό χώρο. Υπήρχε όμως τότε άγνοια των κοινωνικο-οικονομικών δομών του ελληνικού ηπειρωτικού χώρου, π.χ. της μεγάλης κτηνοτροφίας, νομαδικής και ημινομαδικής (στα ορεινά και ημιορεινά), της εκτατικής καλλιέργειας των δημητριακών στα πεδινά (Θεσσαλία, Βοιωτία και Βόρειο Ελλάδα) κλπ.

Ένας άλλος λόγος ήταν ότι σε επίπεδο θεωρητικό η πολυπυρηνική οικογένεια είχε αποσυνδεθεί από τις άλλες δομές της κοινωνίας, π.χ. την κοινότητα, ενώ είχε συνδεθεί με συγκεκριμένες βαλκανικές εθνικές ομάδες. Ειδικότερα είχε υποστηριχθεί ότι η πολυπυρηνική οικογένεια ήταν χαρακτηριστικό κυρίως των Σλάβων και ιδιαίτερα των Σέρβων, ενώ αντίθετα στους Έλληνες επικρατούσε ο θεσμός της κοινότητας ως εάν ο δεύτερος να αποκλείει τον πρώτο, κάτι που φυσικά δεν ισχύει (βλ. περισσότερα Αλεξάκης 1992-1993). Η θεωρία του Σέρβου ανθρωπογεωγράφου Cvičić (1918), ο οποίος κινούμενος από πολιτικά κίνητρα θεωρούσε τη *zadruga* αποκλειστικά σερβικό θεσμό, αρνούμενος την παρουσία της ακόμα και στους Βουλγάρους, ως μη Σλάβους, έγινε δεκτή αβασάνιστα και από τον δικό μας υπέρμαχο του ελληνικού κοινοτισμού Καραβίδα (1931). Η καθυστέρηση δηλαδή της έρευνας για την πολυπυρηνική οικογένεια στην Ελλάδα οφείλεται και στην ιδεολογικοποίηση/πολιτικοποίηση της επιστήμης και στην ύπαρξη ψευδών στερεοτύπων.

Είναι γεγονός ότι στην αρχή της έρευνας πάνω σε θέματα συγγένειας και οικογένειας υπήρχε μεγάλη σύγχυση. Δεν είχε οριοθετηθεί το αντικείμενο και υπήρχε πλήθος όρων που δημιουργούσαν δυσκολίες κατανόησης. Γνωρίζουμε ότι αυτό που εμείς ονομάζουμε εδώ οικογένεια αντιστοιχεί στον πιο ακριβή επιστημονικό όρο «οικιακή ομάδα». Η οικιακή ομάδα αποτελείται από ένα σύνολο συγγενικών ή μη προσώπων που βρίσκονται σε μια στενή αλληλοεξάρτηση: προσφορά οικιακών υπηρεσιών, συνιδιοκτησία ακίνητης περιουσίας, συστέγαση, συνεργασία στην οικονομική δραστηριότητα κλπ. Ο όρος οικιακή ομάδα θεωρείται ιδιαίτερα χρήσιμος για τη μελέτη της οικογένειας στο δυτικοευρωπαϊκό χώρο, όπου μέσα σε ένα σπίτι είναι δυνατόν να συμβιώνουν και άλλα μη συγγενικά πρόσωπα, π.χ. υπηρέτες. Στην Ελλάδα κατά κανόνα αυτό δεν συμβαίνει. Έτσι ο όρος οικογένεια, παρά τις ασάφειές του, μπορεί να εξισωθεί με την οικιακή ομάδα, κάτι που συμβαίνει συχνά στην καθημερινή ομιλία³.

3. Συχνά χρησιμοποιείται και ο όρος «νοικοκυριό», ο οποίος, ως επίνοηση των απογραφών, δεν θεωρείται από τους ειδικούς επαρκής για να δηλώσει την οικιακή ομάδα (πρβ. Αλεξάκης 1996:78-79).

Η μεγαλύτερη όμως σύγχυση προκύπτει από τον βαθμό συσσωμάτωσης των μελών της οικογένειας σ' ένα σπίτι. Ποιό είναι το βασικό κριτήριο για να θεωρήσουμε ότι κάποια άτομα αποτελούν οικιακή ομάδα; Είναι αυτοί που ζουν κάτω από μια στέγη; Συμβαίνει όμως και αλλού και στην Ελλάδα μια οικιακή ομάδα/οικογένεια να κατοικεί σε περισσότερα σπίτια, γειτονικά ή όχι (Stahl 1978:193, Αλεξάκης 1992-1993:684). Είναι το αδιαίρετο της παρουσίας; Κι αυτό συμβαίνει στην Ελλάδα για άτομα που δεν συστεγάζονται. Είναι η συνεργασία στην οικονομική δραστηριότητα; Αυτή όμως είναι πολύ συνηθισμένη ακόμα και μεταξύ οικογενειών που έχουν διαρρηθεί. Οι κοινωνικοί επιστήμονες έχουν προβληματισθεί πάνω σ' αυτό το θέμα και έχουν καταλήξει στο συμπέρασμα ότι οικιακή ομάδα είναι κυρίως αυτή στην οποία τα μέλη της ανταλλάσσουν οικιακές υπηρεσίες (Madan 1963, Bender 1967).

Ένα άλλο θέμα συνδέεται με τη δομή της οικογένειας ή οικιακής ομάδας. Είναι γνωστό σε όλους ότι η οικογένεια είναι ένας ζωντανός οργανισμός και περνάει από διάφορα στάδια, διαίρεσης, ανάπτυξης, διαίρεσης. Αυτή η διαδικασία ορίζεται ως «κύκλος ανάπτυξης της οικιακής ομάδας» (Goody 1958). Ο κύκλος ανάπτυξης ενδιαφέρει τους κοινωνικούς επιστήμονες, γιατί συνδέεται άμεσα με τη δομή και τη μορφή της. Άλλοτε είναι αργός, άλλοτε είναι ταχύς. Αργός κύκλος ανάπτυξης υποδηλώνει κατά κανόνα πολυπυρηνική οικογένεια, ταχύς πυρηνική.

Σε σχέση με τον κύκλο ανάπτυξης της οικιακής ομάδας και σε συνδυασμό με τη μελέτη των οικογενειακών/γαμήλιων στρατηγικών (Bourdieu 1976,1977), την τελευταία περίοδο μέσα στο γενικότερο μεταμοντέρνο πνεύμα έχει παρουσιαστεί μια ακραία τάση αποδόμησης της οικιακής ομάδας/οικογένειας. Συγκεκριμένα υποστηρίζεται ότι δεν μπορούμε να μιλάμε για δομές, εφόσον αυτές δεν είναι σταθερές. Προκύπτει δηλ. το ερώτημα πώς μπορεί να μελετηθεί η οικιακή ομάδα ως στατική μονάδα (πρβ. Τεάζη-Αντωνοκοπούλου 1987:51). Η σύγχρονη κριτική δεν αποδέχεται αυτή την άποψη. Την θεωρεί ως μονομερή και μη ορθή για λόγους μεθοδολογικούς και πρακτικούς. Η αποδόμηση ως μέθοδος είναι σωστή στον βαθμό μόνο που είναι απαραίτητη για την κατανόηση του συνόλου, δηλ. της δομής ή του συστήματος. Αντίθετα, στις ακραίες περιπτώσεις της οδηγεί στην αποδόμηση της ίδιας της επιστήμης.

Αυτοί οι προβληματισμοί όμως δεν είναι οι μόνοι. Ως προς τη εθνική προέλευση κάποιων μορφών και δομών οικογένειας έχει γίνει προσπάθεια να αποδοθούν, όπως ανέφερα, είτε σε σλάβικες είτε σε βλάχικες καταβολές. Ειδικότερα, ο λόγος γίνεται για την ονομαζόμενη «οικιακή κοινότητα», όρος που έχει χρησιμοποιηθεί για τον βαλκανικό τύπο πολυπυρηνικής οικογένειας, γνωστό ως *zadruga*. Με τον όρο «οικιακή κοινότητα» εννοούμε μια ομάδα που είναι αρκετά αυτάρ-

κης και αυτόνομη από άλλες παρόμοιες. Δεν είμαστε όμως σαφείς αν εννοούμε τον τύπο οικογένειας που συναντάμε κατά κανόνα σε κτηνοτρόφους ή γεωργοκτηνοτρόφους, όπου η ανεξάρτητη οικιστική εγκατάσταση αντιστοιχεί σε μια μικρότερη ή μεγαλύτερη οικογένεια ή οικιακή ομάδα, δηλ. την απλή «κατούνα» (πρβ. Vuchinich 1975). Οι κατούνες μπορούν να είναι κτηνοτροφικές ή γεωργοκτηνοτροφικές. Η άποψή μου είναι ότι όλα αυτά δεν πρέπει να συγχέονται. Τέτοιοι τύποι οικογενειών, όπου η οικιακή ομάδα αντιστοιχεί στην οικιακή κοινότητα και την κατούνα, πράγματα συναντώνται στην Ελλάδα, αλλά δεν σημαίνει ότι είναι πάντα πολυπυρηνικές. Αντίθετα, πολυπυρηνικές οικογένειες μπορούν να υπάρξουν και σε οργανωμένα χωριά και κοινοπόλεις. Πρόκειται επομένως για ανόμοια πράγματα.

Στην παρούσα μελέτη πρόκειται να παρουσιάσω, όπως ανέφερα στην αρχή, τις μορφές της πολυπυρηνικής οικογένειας, που συνάντησα στον ελληνικό χώρο κατά τη μακρόχρονη επιτόπια εθνογραφική έρευνά μου. Θα εκθέσω δηλ. δεδομένα που προέρχονται από άμεση προσωπική μου εμπειρία και στηρίζονται κατά το μάλλον ή ήττον στην επικρατούσα κάθε φορά σχετική θεωρία.

Συγκεκριμένα το ενδιαφέρον μου για την ελληνική οικογένεια άρχισε πολύ ενωρίς, δεδομένου μάλιστα ότι τίποτα ουσιαστικά δεν είχε γίνει μέχρι τότε πάνω σ' αυτό το θέμα. Οι σπουδές μου Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Εθνολογίας στο Τμήμα Κοινωνικών Επιστημών του Ελεύθερου Πανεπιστημίου των Βρυξελλών ήταν ένα μεγάλο ερέθισμα, για να στραφώ στη μελέτη του ελληνικού συστήματος της συγγένειας, της ελληνικής οικογένειας και του γάμου (οικογενειακές στρατηγικές, γαμήλιες στρατηγικές και παροχές κλπ.). Ένας άλλος λόγος ήταν ο διορισμός μου το 1974 ως ερευνητή στο Κέντρο Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας, όπου ήλθα σε άμεση επαφή με το ανέκδοτο λαογραφικό-εθνογραφικό υλικό που αφορούσε στην Ελλάδα, σε συνδυασμό με τις συχνές επιτόπιες έρευνες, τις οποίες οργάνωνε το Κέντρο για τους ερευνητές του.

Η αρχή της προσωπικής μου έρευνας για την αγροτική οικογένεια χρονολογείται το 1974, όταν οργανώθηκε το Β' Λαογραφικό Συμπόσιο του Βορειοελλαδικού Χώρου στην Κομοτηνή. Τότε, αποφάσισα να συμμετάσχω με εισήγηση για τη δομή της ελληνικής οικογένειας στη Θράκη, που θα στηριζόταν ουσιαστικά σε ανέκδοτο υλικό του ΚΕΕΛ και δευτερευόντως σε δημοσιευμένες εργασίες. Η έρευνα μου στο εθνογραφικό υλικό της Θράκης του αρχείου του Κέντρου, η οποία ήταν ουσιαστικά μια πρώτη ανίχνευση, είχε θετικό αποτέλεσμα, γιατί οι πληροφορίες ήταν πλουσιότερες. Κατέστη δυνατό να σχηματισθεί μια πολύ καλή εικόνα της δομής και της μορφής της ελληνικής πολυπυρηνικής οικογένειας στη Θράκη και των ιδιαιτεροτήτων της. Δυστυχώς όμως λόγω ανειλημμένων υποχρεώσεων μου δεν μπόρεσα να συμμετάσχω στην παραπάνω επιστημονική συνάντη-

ση και να παρουσιάσω την εισήγηση. Έτσι η μελέτη μου αυτή δημοσιεύθηκε στον 5^ο τόμο του περιοδικού *Μνήμων*, που εκδίδει η Εταιρεία Μελέτης Νεότερου Ελληνισμού. Η μελέτη κρίθηκε ευνοϊκά στην Ελλάδα καθώς μέσα σε μια μικρή μονογραφία 35 σελίδων διαγράφονται όλα τα ερωτήματα που είχαν σχέση με τον βασικό αυτό κοινωνικό θεσμό. Επισημάνθηκε η ευρεία παρουσία της πολυπυρηνικής οικογένειας, γραμμικής ή κάθετης (γονείς με παντρεμένους γιους) και αδελφικής ή οριζόντιας τύπου *fratèrche* (αδελφοί παντρεμένοι), στη Θράκη. Επίσης παρουσιάστηκαν μεταξύ των άλλων έθιμα που συνδέονται με αυτό τον τύπο της ελληνικής οικογένειας, όπως μια μορφή «εξαγοράς της νύφης» που ονομάζεται στη Θράκη «μπαμπά χακί» (δικαίωμα του πατέρα). Ο γαμπρός ή οι γονείς του δηλ. ήταν υποχρεωμένοι να προσφέρουν ένα χρηματικό ποσό ή άλλα πράγματα (δώρα, ζώα κλπ.) ως αποζημίωση για την κόρη που έδιναν στην οικογένεια του γαμπρού (Αλεξιάκης 1975). Την περίοδο εκείνη, που γνωρίζαμε πολύ λίγα πράγματα για τον θεσμό της «εξαγοράς της νύφης» στην Ελλάδα, η φανερή τουρκική ονομασία ενός εθίμου, κάτι που είναι φυσικό για τη Θράκη όπου υπάρχει πολυπληθής μουσουλμανική μειονότητα, μας οδήγησε σε ορισμένα άκαυρα συμπεράσματα. Διορθώθηκαν όμως αργότερα, όσο η πληροφόρησή μας πάνω στο θέμα γινόταν πλουσιότερη (Αλεξιάκης 1984).

Ταυτόχρονα με την έρευνα στο αρχαιολογικό υλικό του ΚΕΕΛ (λαογραφικές συλλογές) και του Λαογραφικού Σπουδαστηρίου του Πανεπιστημίου Αθηνών, έχοντας επίγνωση ότι το επιστημονικό πρόβλημα θα λυνόταν μόνο στο πεδίο, επιδίωξα να διευρύνω τον γνωστικό ορίζοντά μου με συνεχή επιτόπια εθνογραφική έρευνα, συγκεντρώνοντας πληροφορίες για την οικογένεια με ειδικά ερωτηματολόγια τα οποία συνεχώς συμπλήρωνα και βελτιώνα, καταρτίζοντας γενεαλογικά δέντρα και ανασυστήνωντας τους τύπους των οικογενειών με αυτό τον τρόπο επιτοπίως. Ουσιαστικά το μεγαλύτερο μέρος των πληροφοριών, με τις οποίες μπορούσα να προσεγγίσω το θέμα μου, ήταν προφορικές και στηρίζονταν σε μνήμη μικρού βάθους. Αρχικά, λίγες ήταν οι πληροφορίες που στηρίζονταν σε γραπτά κείμενα. Παρόμοιος τρόπος όμως συλλογής προφορικών πληροφοριών διατρέχει, κατά γενική παραδοχή, πάντα τον κίνδυνο οι πληροφορητές να εξιδανικεύουν μια παλαιότερη κατάσταση, χωρίς εντούτοις καμιά πρόθεση να δώσουν παραπλανητικές πληροφορίες (πρβ. Τεάζη-Αντωννακοπούλου 1987:53).

Η πρώτη επιτόπια εθνογραφική έρευνά μου πραγματοποιήθηκε το 1975 στη Δυτική Μακεδονία (νομό Γρεβενών), όπου εντοπίστηκε η πολυπυρηνική οικογένεια (γραμμική και αδελφική), ταυτόχρονα με την παρουσία μιας μορφής «εξαγοράς της νύφης», που ονομάζεται επιτοπίως «αγαρλίκι» με μεγαλύτερη διάδοση στην Κεντρική και Βόρεια Ελλάδα (Θεσσαλία, Ήπειρος, Μακεδονία, Θράκη) (Αλεξιάκης 1984) και έχει πολλά κοινά στοιχεία με την «εξαγο-

ρά της νύφης» στη Θράκη που γνωρίζουμε ως «μπαμπά χακί». Η μορφή εξάλλου και η δομή της πολυπυρηνικής οικογένειας στα Γρεβενά είχε και πολλά άλλα κοινά χαρακτηριστικά με εκείνα της πολυπυρηνικής οικογένειας στη Θράκη: γαμήλιες στρατηγικές, π.χ. καθυστέρηση γάμου των θυγατέρων, σειρά γάμου με την ηλικία και άσχετα από το φύλο, συχνά μεγαλύτερη ηλικία γάμου των γυναικών από τους άνδρες κλπ. Με την εθνογραφική έρευνα στον νομό Γρεβενών άρχισαν να ξεκαθαρίζουν ορισμένα ερωτήματα που συνδέονταν με την τυπολογία του θεσμού στην Ελλάδα. Μπορώ να πω ότι στη συγκεκριμένη περίπτωση η αρχαιακή έρευνα για την ελληνική οικογένεια στη Θράκη και η επιτόπια έρευνα στα Γρεβενά αλληλοσυμπλήρωναν η μια την άλλη, καθώς και οι δύο πραγματοποιήθηκαν το ίδιο χρονικό διάστημα.

Η δεύτερη επιτόπια εθνογραφική έρευνά μου πραγματοποιήθηκε στο νομό Λακωνίας το καλοκαίρι του 1976 και ειδικότερα στην επαρχία Επιδαύρου Λιμηράς (χερσονήσο του Πάρωννα) και στη Μάνη (χερσονήσο του Ταϊγέτου). Η εθνογραφική έρευνα στη Λακωνία ήταν η αρχή συγκέντρωσης πιο συστηματικά υλικού με παραμονή μεγαλύτερης διάρκειας στο πεδίο, γιατί είχα αναλάβει την ευθύνη εκπόνησης διδακτορικής διατριβής με θέμα: «Τα γένη και οικογένεια στην παραδοσιακή κοινωνία της Μάνης». Το πρώτο στάδιο της επιτόπιας έρευνας κράτησε κατά διαστήματα ως το 1978 και εστιάστηκε στον εντοπισμό μεγαλύτερων ομάδων συγγένειας πέρα από την οικογένεια και την αναλυτική μελέτη τους καθώς και στους διάφορους τύπους οικογένειας που συναντώνται στην περιοχή.

Ήδη από την αρχή της επιτόπιας έρευνάς στη Λακωνία είχαν επισημανθεί σημαντικές διαφορές μεταξύ της χερσονήσου του Ταϊγέτου (Μάνης) και της χερσονήσου του Πάρωννα (επαρχία Επιδαύρου Λιμηράς), οι οποίες είχαν ανάγκη ερμηνείας. Για το θέμα αυτό η επιτόπια έρευνά μου συνεχίζεται στην περιοχή του νοτίου τμήματος του Πάρωννα (περιοχή Βατίκων). Οι διαφορές πρωτίστως βρίσκονται στην οικονομία: πιο παραδοσιακή και κλειστή στη Μάνη, πιο εξελιγμένη και ανοιχτή στη νότια Επίδαυρο Λιμηρά. Στην πρώτη περιοχή επικρατούσαν καλλιέργειες, στηριζόμενες σε «πρωτόγονους» ή «αρχαϊκούς» τρόπους παραγωγής, όπως ο κοινοτικός στη Μέσα Μάνη και ο ασιατικός (μια μορφή στρατιωτικής φεουδαρχίας) στην Έξω Μάνη, στη δεύτερη περιοχή είχαν γίνει βήματα προς την κατεύθυνση μια πιο ανοικτής και προχωρημένης οικονομίας, που είχε βάση την εμπορευματική αλιεία, τη ναυτιλία και το εμπόριο (ουσιαστικά ναυτεμπορία)⁴.

4. Πρόκειται για εμπόριο που διεξάγεται από τους ίδιους τους ιδιοκτήτες και κυβερνήτες του πλοίου.

Παράλληλα οι διαφορές εντοπίζονται στην ευρεία παρουσία της πολυπυρηνικής οικογένειας που ήταν πιο ζωντανή μέχρι τελευταία στη Μάνη, καθώς και στα εξωγαμικά γένη (exogamous clans). Αντίθετα, στη νότια Επίδαυρο Λιμηρά η πολυπυρηνική οικογένεια είχε υποχωρήσει πολύ ενωρίς. Στην τελευταία περιοχή υπήρχαν μόνο μερικές αναμνήσεις της στα ορεινά (π.χ. χωριό Κουλέντα, σημ. Ελληνικό). Εδώ επικρατούσε η πυρηνική οικογένεια, ενώ υπήρχε σε μεγάλη έκταση και η γυναικοτοπική οικογένεια. Οι κοπέλες δηλ. συχνά προικίζονταν με σπάτι. Επιπλέον στην περιοχή αυτή είχαν σπάσει τα γένη και η εξωγαμία του γένους, ήταν όμως λειτουργικές ακόμα οι γενιές (lineages). Αυτές οι σημαντικές διαφορές συνδέονται καταφανώς με μια διαφορετική οργάνωση του οικιακού τρόπου παραγωγής, στο συνδυασμό του με άλλους πιο σύνθετους, στην πιο προχωρημένη κοινωνική διαστρωμάτωση και στη διαφοροποίηση ως προς τον πλούτο μεταξύ των οικογενειών. Μέσα στην ιστορική διαδικασία οι διαφορές αυτές συνδέονται με τη μετάβαση από «πρωτόγονα» σε πιο σύγχρονα οικονομικά συστήματα. Ειδικότερα, από μια μεταβατική υποτυπώδη κτηνοτροφία, πληθυσμών σκόρπων σε μικρούς οικισμούς (κατούνες) στην ανάπτυξη των τοπικών κοινοτήτων και από πλευράς οικονομικής στην υπερπόντια αλιεία και ναυτιλία. Είναι εμφανής η επίδραση στην οικονομία από τα νησιά του Αιγαίου. Η επίδραση ιδιαίτερα από τα νησιά του Αργολικού Κόλπου (Σπέτσες, Ύδρα) με πλούσια ναυτική παράδοση είναι πολύ παλαιά και χρονολογείται από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα και ειδικότερα την περίοδο των Ορλωφικών (1770). Τότε έχουμε εγκαταστάσεις στα Βάτακα και πληθυσμού από τον χώρο αυτό.

Ακολούθησε επτόπια έρευνα με επανειλημμένες λαογραφικές-εθνογραφικές αποστολές στη Μακεδονία (Νομούς Χαλκιδικής και Θεσσαλονίκης) σε ντόπιους αλλά και πρόσφυγες από την Ανατολική Θράκη και από τον ελληνικό Πόντο, όπου εντοπίζεται η παρουσία της πολυπυρηνικής οικογένειας και σ' αυτές τις ομάδες. Η επτόπια έρευνά μου όμως δεν ήταν τόσο συστηματική στη Μακεδονία, όπως θα είναι αργότερα σε δύο άλλες περιοχές του ελληνικού χώρου, την Ήπειρο και τη Στερεά Ελλάδα. Ειδικότερα για την περίπτωση των Ελλήνων του Πόντου, αποβλέποντας σε μια συγκριτική έρευνα, ασχολήθηκα με τη συγκέντρωση δημοσιευμένου και αρχειακού υλικού πάνω στο θέμα της οικογένειας. Το 1981 μάλιστα σε ειδικό Ποντιακό Συνέδριο παρουσίασα εισήγηση, στην

5. Κάποιοι ερευνητές συγχέουν την πατρογαμική συγγενική ομάδα και τη συνεργασία των μελών της με την πολυπυρηνική οικογένεια (Stahl 1986: 138-149, πρβ. και Sant Cassia-Bada 1992:17, Kaser 1996:380,383). Η πολυπυρηνική όμως οικογένεια/οικιακή ομάδα δεν πρέπει να συγχέεται με τη γενιά (lineage), αν και μερικές φορές μπορεί να ταυτίζεται, όπως στους Έλληνες του Πόντου.

οποία υποστήριζα την ύπαρξη και στους Ποντίους Έλληνες της πολυπυρηνικής οικογένειας (Αλεξιάκης 1983). Ιδιαίτερα σημαντική ήταν η διαπίστωση ότι σ' αυτή την ελληνική πολιτισμική ομάδα η πολυπυρηνική οικογένεια (οικιακή ομάδα) μπορούσε μερικές φορές να φθάσει σε πολύ μεγάλο αριθμό μελών και ουσιαστικά διακαίεται, όταν έφτανε να παντρεύονται τρίτα ξαδέλφια μέσα σ' αυτή. Πρόκειται σ' αυτές τις περιπτώσεις ουσιαστικά για μια γενιά/οικογένεια (lineage/family). Στο Συνέδριο αυτό έγιναν και άλλες σχετικές εισηγήσεις με θέμα την οικογένεια στους Έλληνες του Πόντου (πρβ. Παπαδόπουλος 1983). Ο θεσμός της οικογένειας είχε αρχίσει πλέον να ενδιαφέρει περισσότερους κοινωνικούς επιστήμονες στη Ελλάδα.

Η έρευνα στην Ήπειρο είχε αρχίσει από το 1978, όταν χρειάστηκε να προχωρήσω σε σύγκριση των κοινωνικών και οικογενειακών θεσμών των ελληνοφώνων της Ηπείρου (επαρχίας Πωγωνίου κυρίως) και των Μανιατών για τις ανάγκες της διδακτορικής διατριβής μου. Και αυτό επειδή σε πολλές περιπτώσεις υπήρχαν ιστορίες-μύθοι πολλών οικογενειών της Νότιας Πελοποννήσου (Μάνης) ότι κατάγονται από την Ήπειρο. Το αποτέλεσμα είναι ότι η πολυπυρηνική οικογένεια εντοπίστηκε και στις περιοχές αυτές όχι μόνο ως ανάμνηση αλλά ως ζωντανός θεσμός κατά τη στιγμή της επαύρασης έρευνας⁶. Άλλωστε ο τύπος αυτός οικογένειας είχε ήδη επιστημανθεί από τη δεκαετία του 1930, όπως ανέφερα, από τον Mosely. Την ίδια περίοδο κατέστη δυνατός και ο εντοπισμός των δημοτολογίων-απογραφών, που επαβεβαίωναν την παρουσία της. Τέτοια δημοτολόγια χρονολογούμενα μεταξύ των ετών 1914 και 1928 επισήμανα στα χωριά Καστάνη Κόνιτσα, Ωραιόκαστρο και Κάτω Μερόπη Πωγωνίου του νομού Ιωαννίνων, στα χωριά Πλάισιο και Γυρομέρι επαρχίας Φιλιατών του νομού Θεσπρωτίας.

Τα δημοτολόγια αυτά είναι πραγματικές απογραφές, οι οποίες έχουν πραγματοποιηθεί με εντολή του Υπουργείου Εσωτερικών και των Νομαρχιακών Διοικήσεων με ειδικές εγκυκλίους, που ορίζουν τους κανόνες καταγραφής σε ειδικά έντυπα και βιβλία με καθορισμένες στήλες, στα οποία συμπληρώνονται τα απαραίτητα στοιχεία. Σύμφωνα με τις εντολές το δημοτολόγιο-απογραφή έπρεπε να εκτεθεί για ορισμένες ημέρες στο κοινοτικό κατάστημα για τυχόν ενστάσεις από

6. Πολυπυρηνικές οικογένειες από περισσότερους παντρεμένους αδελφούς εντόπισα στον Μανδρότοπο Παραμυθιάς το 1979, στην Πωγωνιά το 1981, στον Άγιο Νικόλαο Φιλιατών το 1982, στην Πετροβίτσα Παραμυθιάς το 1982. Στις περισσότερες περιπτώσεις πρόκειται για κτηνοτρόφους. Υπάρχουν όμως και περιπτώσεις με πιο σύνθετη οικονομία, π.χ. συνδυασμός γεωργίας με ελεύθερο επάγγελμα.

τους δημότες- χωρικούς. Η επιτροπή απογραφής απετελείτο συνήθως από τον πρόεδρο και τον γραμματέα της κοινότητας, τον δάσκαλο του χωριού και τον ιερέα. Σημειώνω ότι οι εντολές της εγκυκλίου για την ακριβή εφαρμογή και καταγραφή των αναγκαίων στοιχείων της απογραφής με ορθό τρόπο στις στήλες των ειδικών βιβλίων - δημοτολογίων ήταν πολύ αυστηρές με απειλή επιβολής κυρώσεων. Υπάρχουν μάλιστα περιπτώσεις όπου απογραφές απορρίφθηκαν γι' αυτούς τους λόγους και οι υπεύθυνοι υποχρεώθηκαν να τις επαναλάβουν με βάση τα κριτήρια που τους είχαν σταλεί. Η μελέτη αυτών των αρχαικών πηγών που παρουσιάζουν μεγάλη ποιικιλία ως προς τις πρακτικές ανάλογα με την περίοδο και από χωριό σε χωριό, παρά τις κρατικές εντολές, καθώς και οι επεμβάσεις από τους κοινοτικούς υπαλλήλους και παράγοντες (γραμματέα, ληξιαρχο κλπ.) μπορούν, όπως είναι φανερό, να μας βοηθήσουν στη μελέτη του ελληνικής κοινωνίας από μια εθνομεθοδολογική οπτική (Garfinkel 1967, 1974).

Παρόμοια αποτελέσματα είχε και η έρευνα στη Στερεά Ελλάδα. Και εδώ επιβεβαιώθηκε η παρουσία της πολυτυρηνικής οικογένειας, την οποία μάλιστα συνάντησα ζωντανή σε ορισμένες περιπτώσεις κυρίως σε κτηνοτρόφους μέχρι την περίοδο εκείνη (αρχές δεκαετίας 1980)⁷. Στο ίδιο εξάλλου συμπέρασμα κατέληξα μέσω της ανασύστασης των οικογενειών και της συγκέντρωσης γενεαλογικών δέντρων. Όπως και στην Ήπειρο, επισήμανα δημοτολόγια/ απογραφές χρονολογούμενα μεταξύ των ετών 1914 και 1945 στα χωριά Κερατέα, Καλύβια, Κουβαρά του Νομού Αττικής, Μαυρονέρι του Νομού Βοιωτίας, Κροκύλιο του Νομού Φωκίδας, Μολύκειο του Νομού Αιτωλοακαρνανίας. Ασφαλώς όμως πρέπει να υπάρχουν πολύ περισσότερα, τα οποία θα πρέπει να αποτελέσουν τον επιστημονικό στόχο της νεότερης έρευνας. Το γεγονός της ύπαρξης δημοτολογίων/απογραφών που είχαν καταρτισθεί σπίτα με σπίτα ήταν πλέον μια ισχυρή απόδειξη για τις οικογενειακές δομές, που δεν θα μπορούσαν να αμφισβητηθούν από κανένα κοινωνικό επιστήμονα.

Το 1979 υποστήριξα τη διδακτορική διατριβή μου στο Πανεπιστήμιο Ιωνίων, όπου γίνεται ευρεία αναφορά στην πολυτυρηνική οικογένεια της Μάνης. Σημαντικό συμπέρασμα είναι ότι η πολυτυρηνική οικογένεια στη Μάνη δεν είχε ιδιαίτερα μεγάλο αριθμό μελών και ότι ήταν αρκετά ασταθής. Δειγματολη-

7. Πολυτυρηνικές οικογένειες συνάντησα στην Αρτοτίνα Φωκίδας το 1984 και στην Κερατέα Αττικής το 1991. Στη πρώτη περίπτωση επρόκειτο για δύο αδελφούς παντρεμένους, στη δεύτερη για τους γονείς με την παντρεμένη κόρη και τον παντρεμένο γιο. Γιος και γαμπρός, εκτός από την απασχόλησή τους στη γεωργία, εργάζονταν και ως μισθωτοί στη βιομηχανία.

πικά δεν ξεπερνούσε τον μέσο όρο των δεκατεσσάρων μελών στην Έξω Μάνη και των δέκα στη Μέσα Μάνη.

Το 1984 εξάλλου δημοσιεύθηκε το βιβλίο μου «Η εξαγορά της νύφης», στο οποίο ως κοινωνική πλασίωση γίνεται γενική αναφορά των τύπων οικογένειας στον ελληνικό χώρο και προέβγαλε τη θέση ότι στην Ελλάδα η «εξαγορά της νύφης», συμβολική ή ουσιαστική, στις διάφορες μορφές της, συνυπάρχει με την παρουσία ταυτόχρονα πολυπυρηνικής οικογένειας και πατρογραμμικών ομάδων (γενών ή γενιών). Το συμπέρασμα αυτό προέκυψε από το γεγονός ότι στους Σαρακατσάνους, όπου συναντάμε την πολυπυρηνική οικογένεια και όχι ευρύτερες πατρογραμμικές ομάδες (Campbell 1964, Kavadias 1965), δεν υπάρχει «εξαγορά της νύφης», εκτός από κάποια συμβολικά δώρα (π.χ. υποδήματα) που προσφέρει ο γαμπρός στους οικείους τη νύφης (πατέρα, αδελφούς κλπ.), ενώ στην Κρήτη, όπου υπάρχουν ευρύτερες πατρογραμμικές ομάδες (lineages) και το έθιμο της αντεκδίκησης, αλλά όχι πολυπυρηνικές οικογένειες, δεν συναντιέται επίσης «εξαγορά της νύφης».

2. Η δημοσίευση των δημοτολογίων- απογραφών (1990-1999).

Τη δεκαετία που ακολουθεί η έρευνα συνεχίζεται, ενώ κρίνεται απαραίτητη και η λεπτομερής μελέτη και δημοσίευση των δημοτολογίων/απογραφών. Αυτό έγινε για πολλούς λόγους. Η επιστημονική κοινότητα στην Ελλάδα παρά τον εντοπισμό των δημοτολογίων/ απογραφών παρέμενε ακόμα δύσπιστη στην ευρεία παρουσία της πολυπυρηνικής οικογένειας. Ήταν επομένως απαραίτητη η παρουσίαση περισσότερων στατιστικών πληροφοριών πάνω σ' αυτό το θέμα. Αρκετοί επιστήμονες εξάλλου θεωρούσαν ότι η οικογένεια αυτού του τύπου ήταν σπάνια και ότι η συμβίωση των παντρεμένων αδελφών ήταν μικρής διάρκειας (2-3 χρόνια) και οφειλόταν περισσότερο στην έλλειψη στέγης, παρά στην ανάγκη συνεργασίας των αδελφών. Παράλληλα θεωρήθηκε απαραίτητη η γνώση μας περισσότερων και λεπτομερών στοιχείων της μορφής και της δομής της οικογένειας σε σχέση και με την ανάπτυξη της διεθνούς βιβλιογραφίας, ώστε να μπορέσουμε να προχωρήσουμε σε μια τυπολογική κατάταξη. Ήδη είχαν δημοσιευθεί τα κλασικά βιβλία των Laslett-Wall (1972) και Wall-Robin-Laslett (1983) για την τυπολογία της οικογένειας ή οικιακής ομάδας στην Ευρώπη. Η τυπολογία αυτή βέβαια δύσκολα θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί στον ελληνικό χώρο και ιδιαίτερα για την πολυπυρηνική οικογένεια (βλ. γενικότερη κριτική Hannsen 1977-78, Anderson 1984, Nunes 1986).

Σημειώνω ότι η αντίδραση και οι επαφυλάξεις για την ευρύτερη παρουσία της πολυπυρηνικής οικογένειας στην Ελλάδα προέρχεται κυρίως από ιστορικούς και δευτερευόντως από ανθρωπολόγους, αλλά και σ' αυτήν τη περίπτωση από εκείνους που έχουν πραγματοποιήσει πολύ μικρή επώπια έρευνα ή σε άλλες περι-

πτώσεις είναι, θα έλεγα, «ανθρωπολόγοι της πολυθρόνας». Από τη άλλη πλευρά οι ιστορικοί ουσιαστικά θέλουν γραπτά στοιχεία, γραπτές πηγές, για να πεισθούν και όχι προφορικές πληροφορίες, αντίθετα από τους κοινωνικούς ανθρωπολόγους, οι οποίοι χρησιμοποιούν περισσότερο τα βιογραφικά και τα γενεαλογικά δέντρα, που στηρίζονται στη λεγόμενη «προφορική ιστορία».

Οι επιστήμονες των δύο αυτών κατηγοριών χαρακτηρίζονται ως «πυρηνιστές» ή «πολυπυρηνιστές». Έτσι μεταξύ των πυρηνιστών μπορούμε να εντάξουμε μερικούς ιστορικούς δημογράφους, όπως τον Βασίλη Παναγιωτόπουλο (1983), ο οποίος θεωρεί ότι η υψηλή θνησιμότητα δεν επέτρεπε την αύξηση των μελών της οικογένειας και μάλιστα παλαιότερων γενεών σε τέτοιο βαθμό, ώστε να εξελιχθούν σε πολυπυρηνικές. Η θέση αυτή βέβαια έγινε αντικείμενο κριτικής (βλ. Καβουνίδου 1984), διότι η πολυπυρηνική οικογένεια δεν στηρίζεται απλώς στη δημογραφία και τον μεγάλο αριθμό μελών, αλλά στην ανάγκη για συνεργασία περισσότερων ώριμων, όχι αναγκαία ηλικιωμένων, ανδρών (γερόντων) για οικονομικούς λόγους, φροντίδα γέροντων γονιών κλπ. Οι απόψεις εξάλλου της κοινωνικής ανθρωπολόγου Μαρίας Κουρούκλη (1984, 1987: 329), η οποία γενικεύει για την απουσία της πολυπυρηνικής οικογένειας στους γεωργούς του ελληνικού ηπειρωτικού χώρου και υποστηρίζει ότι η γυναικοτοπική πυρηνική οικογένεια συναντάται αποκλειστικά και μόνο σε αλιείς και ναυτικούς του νησιωτικού χώρου, περιοχές που προσωπικά αγνοεί, πρέπει να θεωρηθούν λίαν επεικώς απαράδεκτες⁸. Αντίθετα, μεταξύ των πολυπυρηνιστών είναι οι αγροτοκοινωνιολόγοι Ψυχογιός (1987), Δαμανάκος (1989) κ.ά., οι οποίοι έχουν πραγματοποιήσει πιο εντατική και εκτατική επιτόπια έρευνα σε περισσότερες αγροτικές περιοχές της Ελλάδας και είναι σε θέση να γνωρίζουν καλύτερα.

Το 1989 πραγματοποίησα λεπτομερή εισήγηση για τις δομές της οικογένειας στους Αρβανίτες της ΝΑ. Αιτικής (βλ. συγκεντρωτική έκδοση του 1996). Επρόκειτο για τρία δημοτολόγια/απογραφές που χρονολογούνται τα δύο στο 1914 και το τρίτο στο 1939. Στη μελέτη αυτή παρουσιάστηκαν και ποσοστά κάθε τύπου οικογένειας: πυρηνική, οικογένεια-κορμός, πολυπυρηνική οικογένεια κτλ., ώστε να είναι δυνατό ένα ερμηνευτικό σχήμα για την παρουσίαση. Από τα στατιστικά στοιχεία εξάλλου κάθε υπότυπου οικογένειας είναι δυνατόν να εξαχθούν ακριβή συμπερά-

8. Π. χ. η πολυπυρηνική οικογένεια ήταν πολύ διαδεδομένη στους Θεσσαλούς γεωργούς Καραγκούνηδες (βλ. πρόχειρα: Καββαδίας 1980: 33), ενώ, για να δώσω άλλο ένα παράδειγμα, στη Λέσβο, όπου επικρατεί η γυναικοτοπική πυρηνική οικογένεια, η οικονομία στηρίζεται στην ελαιοκαλλιέργεια και την κτηνοτροφία. Η αλιεία, όπως είναι ευνόητο, δεν είναι η κύρια απασχόληση ιδιαίτερα στην ενδοχώρα του νησιού.

οματα για τον κύκλο ανάπτυξης της οικιακής ομάδας, ακολουθώντας την αντίστροφη πορεία. Έτσι η πολυπυρηνική οικογένεια στα τρία αυτά αρβαντοχώρια, στην Κερατέα το 1914 έφθανε το 7% και στον Κουβαρά το 24,2%. Αυτό εξηγείται, γιατί η Κερατέα ήταν περισσότερο αστικοποιημένη, ενώ ο Κουβαράς απομονωμένος και σε μεγάλο βαθμό γεωργοκτηνοτροφικός. Στα Καλύβια επίσης το ποσοστό της πολυπυρηνικής οικογένειας το 1939 δεν ξεπερνούσε το 6,5%.

Η δημοσίευση της εισήγησης, η οποία έγινε το 1991, πλαισιώθηκε και με πλούσιο υλικό, συγκεντρωμένο με συνεντεύξεις, και στηρίχθηκε επιπλέον στη χρήση δικαιοπρακτικών που συνδέονται με τον γάμο (π.χ. προικοσύμφωνα, προγαμιαίες δωρεές κλπ.). Με τη δημοσίευση αυτή φάνηκε καθαρά πόσο χρήσιμη είναι η βοήθεια από φαινομενικά άσχετα έγγραφα. Πώς και τότε δηλ. μοιράζεται η περιουσία από τους γονείς ή από τα αδέρφια, αν κρατούσαν περιουσία από κοινού κλπ. (βλ. για τη σημασία αυτής της προσέγγισης: Goody, Thirsk και Thomson 1976). Ταυτόχρονα άρχισε να με απασχολεί πιο σοβαρά η επεξεργασία ενός ερμηνευτικού σχήματος για την παρουσία της πολυπυρηνικής οικογένειας στην Ελλάδα.

Η μελέτη εξάλλου του υλικού από την Αττική έδωσε και μαν άλλη διάσταση στο πρόβλημα. Η πολυπυρηνική οικογένεια στην Ελλάδα δεν είναι υποχρεωτικά πάντα πατροπλευρική, αλλά μπορεί να είναι αμφιπλευρική πολυπυρηνική με συμβίωση των παντρεμένων αδελφών με μια ή περισσότερες παντρεμένες αδελφές. Αυτό γινόταν για λόγους οικογενειακής στρατηγικής, όταν υπήρχε ανάγκη ανδρικών χεριών, επειδή οι αδελφοί της γυναίκας ήταν πολύ μικρότεροι απ' αυτή. Τούτο φαίνεται και από τη μελέτη πολλών δικαιοπρακτικών εγγράφων, στα οποία αναφέρεται η πρόσληψη σάγαμπρου. Πρόκειται ουσιαστικά για ειδικά έγγραφα/ προικοσύμφωνα, όπου κατοχυρώνονται τα δικαιώματα του άνδρα και οι υποχρεώσεις του απέναντι στους οικείους της νύφης αλλά και οι περιουσιακές υποχρεώσεις των γονέων της νύφης προς αυτόν.

Πάντως αυτή η μορφή οικογένειας προϋποθέτει μια περισσότερο έντονη διαστρωμάτωση, ταξική ή ιεραρχική, καθώς και συνύπαρξη παλαιότερων τρόπων παραγωγής (κοινοτικός, εκτατική καλλιέργεια) με νεότερους ή πιο σύγχρονους (αγροληψίες, εμπορευματική γεωργία, εντατική καλλιέργεια κλπ.). Ουσιαστικά η πρόσληψη σάγαμπρου, όταν υπάρχουν αρσενικά παιδιά, είναι και ένας τρόπος αναδιανομής της περιουσίας και των πόρων και επομένως διατήρησης της κοινωνικής ισορροπίας, δίνοντας και οικονομική λύση στο πρόβλημα της περιουσιακής ανισότητας. Επιπλέον παρατηρείται σε περιοχές όπου υπάρχει μεγάλη γεωγραφική, επαγγελματική και κοινωνική κινητικότητα του πληθυσμού.

Η πρόσληψη εξάλλου σάγαμπρου για μια θυγατέρα σε περιπτώσεις όπου δεν υπάρχουν αρσενικά παιδιά παρά μόνο θυγατέρες έχει γενική ισχύ στην

Ελλάδα (και στα υπόλοιπα Βαλκάνια) και αποδεικνύει ότι παράλληλα με τις ομάδες συγγένειας γένη, γενιές (clans, lineages) λειτουργούσε σε εμβρυακή μορφή και ο θεσμός του «οίκου», που συναντάμε σε άλλες κοινωνίες, π.χ. φεουδαρχικές στη Δύση και αλλού (πρβ. Flandrin 1979: 79, Lamaison 1987: 34-39). Αυτό επαβεβαιώνει και η αλλαγή του επωνύμου του γαμπρού, που παίρνει αυτό του πεθερού, ή τουλάχιστον η μετονομασία του από το παρωνύμιό του.

Από άποψη τυπολογίας εξάλλου η συχνότερη παρουσία της πυρηνικής οικογένειας και της οικογένειας- κορμού που συνυπάρχουν με την αμφιπλευρική πολυπυρηνική οικογένεια οδηγεί στο συμπέρασμα ότι γυναικοτοπικός γάμος που ανέφερα περνάει πάντα από την πυρηνικοποίηση της οικογένειας. Με άλλα λόγια στον βαθμό που η πολυπυρηνική οικογένεια είναι περισσότερο πατροπλευρική είναι και πιο συχνή. Η διαπίστωση αυτή θα επαβεβαιωθεί και από άλλα δημοτολόγια-απογραφές, που θα επισημανθούν και θα εκδοθούν αργότερα, π.χ. του Μαυρονερίου Λειβαδιάς (Αλεξιάκης 2000α).

Είναι αξιοπρόσεκτο σχετικά με τα παραπάνω το μη αναμενόμενο υψηλό ποσοστό πρόσληψης σύγαμπρου στα χωριά του Ανατολικού Πωγωνίου της Ηπείρου, όπως προκύπτει από μια πρόχειρη επεξεργασία των δημοτολογίων/ απογραφών, γιατί δεν έχουν δημοσιευθεί ακόμα. Αναφέρω για παράδειγμα το χωριό Ωραιόκαστρο, το οποίο οι ντόπιοι ονομάζουν γι' αυτόν τον λόγο «γυναικοχώρι». Εκεί ο τρόπος αυτός μεταγαμίας εγκατάστασης συνδέεται αφενός με τη μετανάστευση των ανδρών στα αστικά κέντρα, αφετέρου με την ανάγκη παρ' όλα αυτά σε εργατικά χέρια λόγω της ευφορίας του εδάφους - το χωριό ονομάζεται και «ψωμοτόπι». Το Ωραιόκαστρο ουσιαστικά είναι τόπος εγκατάστασης μέσω του γάμου ανδρών από τα λιγότερο ευνοημένα από άποψη ευφορίας γύρω χωριά. Τα ποσοστά της πολυπυρηνικής οικογένειας (πατροπλευρικής με αμφιπλευρικές προεκτάσεις λόγω της σωμαπρίας) είναι πολύ χαμηλά, ενώ της πυρηνικής εξαιρετικά υψηλά.

Ακολουθεί η έκδοση το 1993 ενός δημοτολογίου-απογραφής, που χρονολογείται από το 1945 και προέρχεται από την κοινότητα Μολύκρειου (πρ. Μούη) της Ναυπακτίας. Σ' αυτό γίνεται μελέτη/παρουσίαση αναλυτικά της πατροπλευρικής πολυπυρηνικής οικογένειας και άλλων πληροφοριών που προκύπτουν απ' το δημοτολόγιο-απογραφή, όπως η γαμήλια στρατηγική και η τοπική εξωγαμία, η οικονομία (γεωργοκτηνοτροφία) και τα επαγγέλματα των κατοίκων. Οι χωρικοί αυτής της κοινότητας ασχολούνται ταυτόχρονα με τη γεωργία και την κτηνοτροφία και πρόκειται ουσιαστικά για εγκαταστημένους στα πεδινά (στα χειμερινά βοσκοτόπια/χειμαδιά) κατοίκους της ορεινής Ναυπακτίας και Ευρυτανίας, όπως συμβαίνει άλλωστε και με πολλές άλλες κοινότητες της Αιτωλοακαρνανίας. Εδώ έχουμε, αν και η χρονολογία της απογρα-

φής είναι νεότερη (1945), υψηλότερο ποσοστό πολυπυρηνικής οικογένειας (17,5%), πράγμα που εξηγείται από τον συνδυασμό κοπαδιάρικης ημνομαδικής κτηνοτροφίας και εκτατικής καλλιέργειας (Αλεξάκης 1992-1993).

Ακολουθεί επιστημονική εισήγηση, όπου παρουσιάζεται το δημοτολόγιο/απογραφή του χωριού Μαυρονερίου (Κασνεσίου) της Βοιωτίας χρονολογούμενο από το 1914. Εδώ συναντάμε επίσης την πολυπυρηνική αμφιπλευρική οικογένεια σε ποσοστό 9,5%, ενώ παρατηρούμε και ευρεία παρουσία της πυρηνικής οικογένειας και της οικογένειας-κορμού που επιβεβαιώνουν, όπως ανέφερα, την υπόθεση για σχέση πυρηνικής οικογένειας και γυναικοτοπακού γάμου. Το οικονομικό πλαίσιο είναι επίσης πιο σύγχρονο, γιατί έχουμε εδώ εντατική γεωργική οικονομία (βαμβακοκαλλιέργεια, εκμηχάνιση της γεωργίας κλπ.). Το Μαυρονέρι δεν έχει ανεπτυγμένη κτηνοτροφία, ενώ είχε εγκαταλειφθεί ως ένα βαθμό και η εκτατική καλλιέργεια των δημητριακών.

Το 1997 παρουσίασα συνδυαστικά δύο άλλα δημοτολόγια/ απογραφές του 1921 και 1927 από την Καστάνιανη Κόνιτσα. Το μικρό χρονικό διάστημα που μεσολαβεί μεταξύ των δύο αυτών απογραφών μας δίνει περισσότερες δυνατότητες για τη μελέτη πάνω σε πιο συγκεκριμένη βάση του λεγόμενου «κύκλου ανάπτυξης της οικιακής ομάδας». Σημαντική διαπίστωση είναι ότι η οικογένεια που συναντάμε εδώ και που είναι κατά κανόνα πατροπλευρική παρουσιάζεται σε πιο σύνθετες μορφές (συμβίωση ακόμα και τεσσάρων γενεών κάτω από την ίδια στέγη). Έτσι εμπλουτίζεται η τυπολογία της πολυπυρηνικής οικογένειας με ένα επιπλέον τύπο, που ονομάζουμε «πολυσύνθετο» και ο οποίος δεν φαίνεται να επιχωριάζει με κανένα τρόπο ή εν πάση περιπτώσει είναι σπανιότατος στη νότια Ελλάδα. Η πολυσύνθετη οικογένεια σ' αυτή την κοινότητα του βορειοελλαδικού χώρου έχει πολλά κοινά χαρακτηριστικά με τη νοτιοσλαβική zaduga, ενώ τα ποσοστά της έφθαναν το 1921 το 17 % και το 1928 το 12 %. Το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της είναι ότι όχι σπάνια η πολυσύνθετη πολυπυρηνική οικογένεια διαιρείται σε περισσότερες πολυπυρηνικές, ώστε να θεωρούμε ότι υπάρχει εδώ η λεγόμενη «συνεχής πολυπυρηνική οικογένεια» (lasting multiply family household), που συναντάμε στην Ανατολική Ευρώπη (Αλεξάκης 2000β, πρβ. και Czap 1982, Kaser 1994:265).

3. Η πολυτυπία της πολυπυρηνικής οικογένειας στην Ελλάδα.

Μετά από αρχαιική και επιτόπια εθνογραφική έρευνα περίπου είκοσι πέντε ετών είμαστε πλέον σε θέση να καταλήξουμε σε κάποια συμπεράσματα για την έκταση διάδοσης και τους τύπους της ελληνικής πολυπυρηνικής οικογένειας:

α') Πατροπλευρική πολυπυρηνική οικογένεια ασταθούς τύπου, γραμμική ή αδελφική (κυρίως σε ορεινές και ημιορεινές περιοχές Στερεάς Ελλάδας, Πελοποννήσου). Ο τύπος αυτός έχει τα παρακάτω χαρακτηριστικά: η σειρά γάμου

των παιδιών ακολουθεί τον κανόνα, πρώτα οι κοπέλες και κατόπιν οι άνδρες. Οι άνδρες είναι συνήθως μεγαλύτεροι σε ηλικία από τις γυναίκες. Συνύπαρξη συμβολικής «εξαγοράς της νύφης» με τη χρηματική κυρίως προίκα. Η οικογένεια αυτή συνδέεται συχνά από πλευρά οικονομίας με τη μεταβατική ή ημινομαδική μικρών αποστάσεων κτηνοτροφία αιγοπροβάτων. Η πολυπυρηνική οικογένεια έρχεται να καλύψει τις ανάγκες σε εργατικά χέρια λόγω της φύσης και της μορφής του κοπαδιού. Π.χ. χωριστά τα πρόβατα, χωριστά τα γίδια, χωριστά γαλάρια, χωριστά τα στέρφα, χωριστά τα νεογέννητα. Συνήθως ένα κοπάδι 200 ζώων χρειάζεται τουλάχιστον δύο ώριμους άνδρες. Γενικά σε μια κοινότητα με αναλογία 8-10 ζώων κατ' άτομο μπορούμε να συναντήσουμε και την πολυπυρηνική οικογένεια (Αλεξιάκης 1992-1993:702, 1995: 1228, 1996:131). Αν συνυπάρχει αυτός τύπος της κτηνοτροφίας με τη γεωργία, τότε η ανάγκη σε εργατικά χέρια είναι πολύ μεγαλύτερη. Συνήθως η διαίρεση της πολυπυρηνικής οικογένειας πραγματοποιείται μετά τον θάνατο του πατέρα.

β') Πατροπλευρική πολυπυρηνική οικογένεια σταθερού τύπου, γραμμική ή αδελφική (σε αρκετές περιοχές της Θεσσαλίας, Μακεδονίας, Θράκης, Ηπείρου). Με τα παρακάτω χαρακτηριστικά: σειρά γάμου κατά κανόνα με σειρά ηλικίας, άσχετα από το φύλο των παιδιών. Συχνά η γυναίκα είναι μεγαλύτερης ηλικίας από τον άνδρα. Η «εξαγορά της νύφης» είναι ουσιαστική του τύπου «μπαμπά χακί» ή «αγαρλίκι». Με εξαίρεση τα αστικά κέντρα δεν υφίσταται πραγματική προίκα, εκτός από τον ρουχιισμό. Οι οικονομικές παράμετροι εδώ έχουν σχέση περισσότερο με την εκτατική καλλιέργεια των δημοτικών κατά ζώνες ή την καλλιέργεια με αγρανάπαυση. Μια ζώνη τον ένα χρόνο, μια ζώνη τον άλλο. Έτσι η προηγούμενη ζώνη μεταβάλλεται σε βοσκότοπο. Ένα άλλο χαρακτηριστικό της καλλιέργειας κατά ζώνες είναι η πολυδιάσπαση της οικογενειακής γης, γιατί πρέπει οι κληρονόμοι να αποκτήσουν χωράφια σε όλες τις ζώνες (συνήθως δύο ή τρεις), ώστε να ανταποκριθούν στην εναλλακτική καλλιέργεια (πρβ. Madan 1963). Αυτό αναγκάζει τους γονείς, αφενός, να καθυστερούν τη διανομή της γης, αφετέρου, όταν αυτό συμβεί, τους αδελφούς να συνεργάζονται στα γειτονικά κτήματα. Άλλο χαρακτηριστικό αυτής της οικονομίας είναι, λόγω της εκτατικής καλλιέργειας, η ζωτική ανάγκη σε γη, η οποία αποκτάται συνήθως με ξεχέρσωση περιοχών όπου όλα τα μέλη της πολυπυρηνικής οικογένειας συνεργάζονται. Σ' αυτό τον τύπο πολυπυρηνικής οικογένειας συχνά οι παντρεμένοι αδελφοί παραμένουν μαζί και μετά τον θάνατο του πατέρα.

γ') Αμφιπλευρική γραμμική/κάθετη ή αδελφική πολυπυρηνική οικογένεια ασταθούς τύπου (Στερεά Ελλάδα, Ήπειρος, ίσως και σε άλλες περιοχές). Συνυπάρχει συχνά με την «προγομαία δωρεά» και την προίκα σε χρήματα ή

κτήματα. Παρατηρείται, όπως ανέφερα, όπου εκτατική και εντατική καλλιέργεια συνυπάρχουν παράλληλα με μια ανισοκατανομή στην ιδιοκτησία της γης, και έντονη ταξική διαστρωμάτωση. Γενικά, ο τύπος αυτός οικογένειας μπορεί να θεωρηθεί ως ένας ενδιάμεσος σταθμός της πολυπυρηνικής που τείνει προς πυρηνικοποίηση. Αυτός είναι ο λόγος όπου τη συναντάμε σε περιοχές όπου οι στοιχειώδεις οικονομικές δομές έχουν μεταβληθεί. Ένα άλλο ιδιαίτερο χαρακτηριστικό των αμφιπλευρικών δομών είναι η ταχύτερη απόσχιση της θηλυγονικής οικογένειας από τον κύριο οικογενειακό κορμό. Άλλωστε συχνά η διαίρεση της πολυπυρηνικής οικογένειας αυτού του τύπου γίνεται πριν από τον θάνατο του πατέρα και μερικές φορές πριν από τον γάμο όλων των αδελφών.

δ') Σταθερή πολυσύνθετη οικογένεια, γραμμική ή αδελφική (Ήπειρος και υπόλοιπη Βόρεια Ελλάδα). Δεν υπάρχει προίκα σε κτήματα ή χρήματα. Ο τύπος αυτός οικογένειας μπορεί να συνυπάρχει με νομαδική ή ημινομαδική κτηνοτροφία μεγάλων αποστάσεων και γεωργία ή να αποτελεί συνέχεια παλαιότερων μορφωμάτων. Ο τύπος αυτός της οικογένειας πρέπει να μελετηθεί περισσότερο, γιατί δεν έχει εξηγηθεί σε όλες τις περιπτώσεις επαρκώς ιδιαίτερα όπου η γεωργία και η κτηνοτροφία είναι δευτερεύουσες και η κοινωνία εταβιώνει με τον ξενιτεμό των μελών της. Η διαίρεση γίνεται κατά τους πληροφορητές μετά τον θάνατο του πατέρα, ενώ υπάρχουν περιπτώσεις να παραμένουν οι παντρεμένοι αδελφοί μαζί και εφόσον παντρεύουν μερικά παιδιά τους, έτσι ώστε κατά τη διαίρεση να προκύπτουν καινούργιες πολυπυρηνικές οικογένειες. Στους ημινομάδες Βλάχους του Πωγωνίου η πολυπυρηνική οικογένεια μπορούσε να διαρρηθεί, όταν οι αδελφοί θα είχαν παντρεύσει μια κόρη από κάθε αδελφική πυρηνική οικογένεια. Σ' αυτή την κατηγορία ως υπότυπος μπορεί να ενταχθεί και η γενιά/οικογένεια των Ελλήνων του Πόντου.

Η πολυτυπία της ελληνικής πολυπυρηνικής οικογένειας είναι δύσκολο να ερμηνευθεί με βάση μια και μόνο αρχή ή αιτία. Είναι φανερό πάντως απ' τα παραπάνω ότι συνδέεται αφενός με τις διαφορετικές οικονομικές συνθήκες κάθε περιοχής, αφετέρου με τη συγκεκριμένη προέλευση του πληθυσμού στον συγκεκριμένο χώρο. Όπως ανέφερα, η πολυπυρηνική οικογένεια στηρίζεται ή συνδέεται με τη νομαδική κτηνοτροφία και την εκτατική καλλιέργεια. Πράγματι η πολυπυρηνική οικογένεια είναι ένας θεσμός που βρίσκουμε στα πεδινά, π.χ. στους Καραγκούνηδες της Θεσσαλίας, και στις ημιορεινές και ορεινές περιοχές, όπου συναντάμε τους νομάδες και τους μεταβατικούς ή ημινομάδες κτηνοτρόφους. Με αυτό το ερμηνευτικό σχήμα είναι εύκολη η εξήγηση της παρουσίας της πολυπυρηνικής οικογένειας στις συγκεκριμένες περιοχές.

Τα πράγματα όμως δεν είναι τόσο απλά, γιατί την πολυπυρηνική οικογένεια συναντάμε και σε περιοχές όπου η βασική απασχόληση δεν είναι ούτε η

γεωργία ούτε η κτηνοτροφία, π.χ. στα Μαστοροχώρια της Κόνιτσας και άλλων περιοχών της Ηπείρου. Μπορεί, ίσως, εκεί να αποδοθεί στο *habitus* των ανθρώπων αυτών που βγήκαν από μια πιο παραδοσιακή οικονομία και στράφηκαν σε άλλες απασχολήσεις, όπως οι τέχνες και τα ελεύθερα επαγγέλματα (οικοδομική, αρτοποιία, ξενοδοχειακές επιχειρήσεις κλπ.). Σ' αυτές τις περιπτώσεις η συνεργασία στις επιχειρήσεις και η αλληλεγγύη των αδελφών στα αστικά κέντρα είναι χαρακτηριστικά που μπορούν να αποδοθούν στην προϋπάρχουσα παράδοση του αγροτικού χώρου αλλά και στους δύσκολους όρους εργασίας στο αστικό περιβάλλον (Αλεξιάκης 2000β). Σημειώνω ότι η συνεργασία σε οικονομικό επίπεδο και σε επιχειρήσεις των αδελφών συνεχίζεται και μέχρι σήμερα στην αστικο-κεφαλαιοκρατική Ελλάδα, όπου το μετοχικό κεφάλαιο, κατανέμεται κατά πλειοψηφία σε στενούς συγγενείς (δεύτερου, τρίτου και περισσότερων βαθμών) για τον έλεγχο της επιχείρησης. Το φαινόμενο άλλωστε αυτό είναι γενικότερο και συναντάται σε πολλές χώρες.

Αντίθετα, φαίνεται ότι το σπάσιμο της πολυπυρηνικής οικογένειας είναι ταχύτερο, όταν οι κοινωνικοοικονομικές μεταβολές συμβαίνουν στην ίδια την τοπική κοινότητα. Π.χ. είναι δύσκολο να συναντήσουμε πολυπυρηνικές οικογένειες όπου η κοινωνία ζει από τη ναυτιλία, από την αλιεία ή την ελαιοκαλλιέργεια. Η τελευταία οικονομική δραστηριότητα, η οποία πήρε πολύ μεγάλες διαστάσεις από τα μέσα του περασμένου αιώνα, φαίνεται ότι κατάφερε κείμενο πλήγμα στην πολυπυρηνική οικογένεια όπως αυτή υπήρχε σε πολλές περιοχές της Νότιας Ελλάδας (πρβ. Αλεξιάκης 1998). Η ελαιοκαλλιέργεια όμως δεν είναι πάντα δυνατή στον βορειοελλαδικό χώρο λόγω κλιματικών συνθηκών. Η ελαιοκαλλιέργεια άλλωστε υποκατέστησε σε πολλές περιοχές την εκτατική σιτοκαλλιέργεια και γενικότερα την καλλιέργεια των δημητριακών. Πολλά ξεριζικά χωράφια μετατράπηκαν σε ελαιώνες, όπου το κλίμα ευνοούσε (Πελοπόννησος, Στερεά Ελλάδα, παράλια, νησιά).

4. Προοπτικές, συμπεράσματα.

Η σύγχρονη κοινωνική έρευνα αναφερόμενη στους νεότερους Έλληνες κάνει λόγο για ένα δυναμικό ατομισμό, οποίος έχει κυριαρχήσει τα νεότερα χρόνια. Αυτή η άποψη βέβαια θα μπορούσε να εξηγήσει τη διάσπαση και αποδιοργάνωση της πολυπυρηνικής οικογένειας στην Ελλάδα τα τελευταία χρόνια. Τα πράγματα όμως είναι διαφορετικά. Και στον αγροτικό και τον αστικό χώρο παρατηρούμε να διατηρείται κάποια μορφή συνεργασίας μεταξύ παντρεμένων αδελφών, άσχετα από φύλο. Η συνεργασία αυτή παίρνει πολλές μορφές, ώστε να είναι λογικό να μιλάμε για «τροποποιημένη μορφή» πολυπυρηνικής οικογένειας. Γεγονός είναι δηλ. ότι η ελληνική παραδοσιακή οικογένεια πα-

ρουσιάζεται πολύ συντηρητική άσχετα από την εξελιγμένη ως προς ορισμένες πλευρές οικονομία της χώρας. Έτσι παρ' όλες τις αλλαγές η συμβίωση τριών γενεών σ' ένα σπίτι είναι πολύ συνηθισμένη ακόμα και σήμερα στην ύπαιθρο αλλά και στα αστικά κέντρα, ενώ η συνεργασία των συγγενικών οικογενειών παίρνει πολλές μορφές.

Θα αναφέρω ορισμένα χαρακτηριστικά παραδείγματα:

Το 1984 στο χωριό Βελβίνα της Ναυπακτίας δυο συνυφάδες ζουν στο ίδιο κτήριο, αν και έχουν δύο ξεχωριστές κουζίνες. Όπως μου είπαν αυτό γίνεται, γιατί είναι πιο μοντέρνο. Στην πράξη όμως τρώνε κάθε μέρα μαζί, μαγειρεύουν εναλλάξ και όλα τα σχετικά. Όταν τους έκανα μια πιο δύσκολη ερώτηση, μου απάντησαν ότι οι χωριστές κουζίνες χρειάζονται, για να φτιάχνουν καφέ σε δικούς τους επισκέπτες. Την ίδια χρονολογία στο ίδιο χωριό οι παντρεμένες αδελφές που έχουν εγκατασταθεί στη Ναύπακτο έρχονται κάθε Σάββατο στους γέροντες γονείς τους, που δεν έχουν αγόρια, με τη σειρά και τους πλένουν και τους σιδερώνουν τα ρούχα και τους καθαρίζουν το σπίτι. Συνεργάζονται δηλ. για τη φροντίδα των ηλικιωμένων γονέων. Σημειώνω ότι πραγματικές πολυπυρηνικές οικογένειες είχαν διατηρηθεί στο χωριό ως το 1964 (Αλεξάκης 1992-1993).

Στα Κύθηρα δύο συνυφάδες μένουν στο ίδιο κτήριο, έχουν χωριστές κουζίνες, αλλά μαγειρεύουν και τρώνε μαζί. Ο ένας από τους δύο αδελφούς ταξιδεύει και απουσιάζει συνεχώς από το σπίτι. Έτσι οι δύο γυναίκες θεωρούν απαραίτητη τη συνεργασία. Παρόλο που η οικονομία του νησιού δεν προσφέρει μεγάλες δυνατότητες για την ύπαρξη σήμερα πολυπυρηνικών οικογενειών, λόγω των περιορισμένων καλλιεργήσιμων εκτάσεων και της μικρής κτηνοτροφίας, εντούτοις η συνεργασία μεταξύ συγγενών είναι συνηθισμένη.

Σήμερα στο χωριό Καστάνιανη της Κόνιτσας τα σπίτια δεν είναι κατά κανόνα μοιρασμένα. Οι αδελφοί έρχονται τα καλοκαίρι και εγκαθίστανται στο ίδιο οίκημα, μαγειρεύουν μαζί και συνεργάζονται αυτό το χρονικό διάστημα που είναι μαζί για τις διακοπές. Αυτό το φαινόμενο έχει μεγαλύτερη διάδοση στον ελληνικό χώρο και επεκτείνεται και στην υπόλοιπη ακίνητη περιουσία της οικογένειας, στα χωράφια, στα περιβόλια κλπ. Δηλαδή είναι πολύ συνηθισμένο να μην έχουν διανεμηθεί επίσημα οι περιουσίες. Τα αδέρφια και ξαδέλφια κρατούν από κοινού την περιουσία αδιαίρετη, έστω και αν έχουν εγκατασταθεί μόνιμα στην πόλη. Μπορεί και η εγκατάσταση στην πόλη να είναι και ο βασικός λόγος. Τα περισσότερα κτήματα παραμένουν ακαλλιεργητα, εκτός ίσως από τα αμπέλια και τα ποτιστικά, τα οποία συχνά είναι ενοικιασμένα. Στα Βάτικα εξάλλου της Λακωνίας συχνά αδελφοί παντρεμένοι μπορούν να είναι συνδιοκτήτες ενός εμπορικού ή αλιευτικού πλοιαρίου και να εργάζονται μαζί.

Ακόμα και στα νησιά, π.χ. την Κέα, όπου δεν συναντάμε κατά παράδοση πολυπυρηνικές οικογένειες, μπορούμε να παρατηρήσουμε σήμερα συνεργασία αδελφών στις αγροτικές και κτηνοτροφικές εργασίες, έστω και αν αυτοί διατηρούν ξεχωριστά νοικοκυριά, π.χ. δανεικά μεροκάματα, μεταφορά εναλλάξ του γάλακτος στη δεξαμενή του Συνεταιρισμού κλπ.⁹

Ένας άλλος λόγος, για τον οποίο συχνά διατηρείται η συνεργασία των οικογενειών και η ανταλλαγή οικιακών υπηρεσιών στον αστικό χώρο, είναι ο θεσμός της αντιπαροχής. Με τον όρο αυτό εννοούμε την παραχώρηση οικοπέδου από έναν ιδιοκτήτη για την οικοδόμηση πολυκατοικίας. Η συμφωνία προβλέπει συνήθως τη μεταβίβαση από τον κατασκευαστή ορισμένων διαμερισμάτων στον ιδιοκτήτη του οικοπέδου (Δεμαθάς 1991, Μαλούτας 1990). Με αυτόν τον τρόπο ο οικογενειάρχης προικίζει την κόρη ή τις κόρες ή παραχωρεί διαμέρισμα στον γιο. Έτσι μπορούν σε ένα κτήριο να συμβιώνουν τρεις-τέσσερις οικογένειες συνδεδεμένες στενά, που αποτελούν μια άτυπη πολυπυρηνική οικογένεια. Οι οικογένειες αυτές συνεργάζονται και ανταλλάσσουν κατά κανόνα οικιακές υπηρεσίες.

Το ίδιο ισχύει με τα οικοδομικά «πανωσηκώματα». Οι γονείς οι οποίοι διαθέτουν ισόγεια οικία ή ιδιόκτητο οικόπεδο όπου κτίζουν με δικά τους έξοδα, αφήνουν σίδερα (αναμονές) για να συνεχισθεί η οικοδομή αργότερα και παραχωρούν τον λεγόμενο «αέρα» στα παιδιά τους. Με τους γάμους των αυτά κτίζουν διαμερίσματα και εγκαθίστανται κοντά στους γονείς.

Σε άλλες περιπτώσεις όπου κτίζουν οι ίδιοι οι γονείς ή είναι ιδιοκτήτες με αντιπαροχή, την ψιλή κυριότητα ή την επικαρπία των σπιτιών, που παραχωρούν στα παιδιά, την κρατούν μέχρι τον θάνατό τους. Το ίδιο άλλωστε συμβαίνει συχνά και με τα αγροκτήματα.

Με αυτούς τους τρόπους (αντιπαροχή κλπ.) έχει κτισθεί το μεγαλύτερο μέρος της ευρύτερης περιφέρειας Αθηνών και Πειραιώς αλλά η πρακτική συνεχίζεται και στα αστικά κέντρα της επαρχίας. Λύθηκε έτσι το έντονο στεγαστικό πρόβλημα που δημιουργήθηκε με τη μεγάλη αγροτική έξοδο και την ταχύτατη αστικοποίηση. Προς αυτήν την κατεύθυνση βοήθησε και η κρατική στεγαστική και οικιστική πολιτική με τα δάνεια και τις διευκολύνσεις, αποβλέποντας να αποτελέσει ο τομέας αυτός της οικονομίας την ατμομηχανή της ευρύτερης οικονομικής ανάπτυξης (πρβ. Δεμαθάς 1991).

9. Μακροχρόνια επτόπια έρευνα που έχω πραγματοποιήσει στην Κέα, στη Λέσβο και στα Κύθηρα δεν μου έδωσε στοιχεία για την ύπαρξη στο άμεσο παρελθόν πραγματικών πολυπυρηνικών οικογενειών.

Γενικά όμως επικρατεί στα μεγάλα αστικά κέντρα η πυρηνική ή συζυγική οικογένεια, η λεγόμενη και μονοεστιακή οικογένεια. Από δειγματοληπτική έρευνα που πραγματοποιήθηκε τα τελευταία χρόνια προκύπτει ότι το 85% των νοικοκυριών στεγάζουν μια πυρηνική οικογένεια, ενώ στα υπόλοιπα 15% συμβιώνει και ένας γονέας του ενός συζύγου (Μαράτου -Αλιμπράντη 1995: 43) . Αυτό υποδηλώνει ότι οι ηλικιωμένοι γονείς, όσο μπορούν να αυτοεξυπηρετούνται, ζουν μαζί στο χωριό ή στην πόλη και μετά τον θάνατο του συντρόφου τους μετακομίζουν και εγκαθίστανται με τα παιδιά τους. Σε άλλες περιπτώσεις διαμένουν σε ένα μικρό διαμέρισμα κοντά στην οικογένεια ενός παντρεμένου παιδιού. Η πυρηνική οικογένεια όμως ποτέ δεν είναι εντελώς ανεξάρτητη, όπως έχει παρατηρηθεί από τους ανθρωπολόγους (πρβ. Segalen 1984). Η ανταλλαγή επισκέψεων και οικιακών υπηρεσιών (βοήθεια στην ανατροφή των παιδιών, φύλαξη παιδιών προσχολικής ηλικίας, ασθένεια κλπ.) δεν απουσιάζουν και σ' αυτές τις περιπτώσεις (Vermeulen 1970, Μαλούτας 1990, Μαράτου Αλιμπράντη κ.ά. 1995). Οι εγκαταστημένοι εξάλλου στα αστικά κέντρα βοηθούν όλα τα μέλη της οικογένειας, όταν έρχονται στην πόλη. Τα μέλη δηλαδή της ευρύτερης οικογένειας ενδιαφέρονται για την κοινωνική άνοδο και την οικονομική αποκατάσταση ολόκληρης της οικογένειας. Με άλλα λόγια η ελληνική οικογένεια λόγω και της γενικότερης ανεπαρκούς οικονομικής ανάπτυξης διατηρεί μέχρι σήμερα αρκετά στοιχεία συντηρητισμού (Μαράτου-Αλιμπράντη 1995: 41, 42)).

Βιβλιογραφία

- Αλεξάκης Ε. Π., 1975, «Η δομή της ελληνικής οικογένειας στη Θράκη», *Μηνύμων* 5: 49-80.
- 1979, «Αλληλοεπιδράσεις στους οικογενειακούς θεσμούς Ελλήνων και Βουλγάρων στη Θράκη», *Πρακτικά Γ' Συμποσίου Λαογραφίας του Βορειοελλαδικού Χώρου (Αλεξανδρούπολη, 14-18 Οκτ. 1976)*, Ι.Μ.Χ.Α., Θεσσαλονίκη, σ. 25-40.
- 1980, *Τα γένη και η οικογένεια στην παραδοσιακή κοινωνία της Μάνης*, Αθήνα.
- 1983 «Παρατηρήσεις στην οικογενειακή και συγγενειακή οργάνωση των Ελλήνων του Πόντου, *Αρχείο Πόντου* 38 (*Πρακτικά Α' Συμποσίου Ποντιακής Λαογραφίας*, Αθήνα 12-15.6. 1981), σ. 227-240.
- 1984, *Η εξαγορά της νύφης. Συμβολή στην μελέτη των γαμήλιων παροχών στη νεότερη Ελλάδα*, Αθήνα.
- 1992-1993 «Η σύνθεση της οικιακής ομάδας σε μια πεδινή γεωργοκτηνοτροφική κοινότητα. Η περίπτωση του Μολύνριου (Μούη) Ναυπακτού», *Ναυπακτικά* 6: 679-703.
- 1995, «Το αλέτρι και το κοπάδι. Εναλλακτικές οικονομίες και οικογενειακές δομές στους Αρβανίτες της Αττικής και της Βοιωτίας», *Επετηρίς της Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών* 2/2:1211-1241.
- 1996, *Τα παιδιά της σιωπής. Οικογένεια, συγγένεια και γάμος στους Αρβανίτες της ΝΑ. Αττικής -Λαυρεωτικής (1850-1940)*, Παρουσία, Αθήνα.
- 1998, «Εξαγορά της νύφης και προίκα στη Μέσα Μάνη (1870-1950). Η διαπραγμάτευση της κοινωνικής θέσης», *Εθνογραφικά* 11: 57-67.
- 2000α, «Οικιακή ομάδα και οικονομία σε μια πεδινή κοινότητα της Βοιωτίας. Η περίπτωση του Μαυρονερίου (Κασνεσίου) Λειβαδιάς», *Επετηρίς Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών* 3/2:761-786.
- 2000β, «Ο κύκλος ανάπτυξης της οικιακής ομάδας στην ορεινή κοινότητα Καστάνιανη Κόνιτσας», στο συλλογικό Β. Νιτσιάκος - Χ. Κασίμης (επιμ.), *Ο ορεινός χώρος της Βαλκανικής. Συγκρότηση και μετασχηματισμοί, Πλήθρον-Δήμος Κόνιτσας*, σ. 119-147.
- Anderson M.1980, *Approaches to the History of the Western Family 1500- 1917*, London, Macmillan (κριτική ιστορικής δημογραφίας).
- Barnes J. A.1980, «Kinship Studies: Some Impression of the Current State of Play», *Man* 15: 293-303.
- Bender D.R.1967, «A Refinement of the Concept of Household: Families, Co- Residence and Domestic Functions», *American Anthropologist* 69: 493-504.
- Βερνίκος Ν.1979, «Το κατάστιχο των προικοσυμφώνων των συνοικεισίων της μονής του Αγίου Κοσμά του Αιτωλού στο Καλικόντασι της Μουζακιάς (1819-1843)», *Πρακτικά Γ' Συμποσίου Λαογραφίας Βορειοελλαδικού Χώρου (Αλεξανδρούπολη, 14-18 Οκτ. 1976)*, Ι.Μ.Χ.Α., Θεσσαλονίκη, σ. 41-170.
- Bourdieu P.1976, «Marriage Strategies as Strategies of Social Reproduction», στο R. Forster et al. (επιμ.), *Family and Society: Selections from the Annales*, Johns Hopkins University Press, Βαλτιμόρη, σ. 117-144.
- 1977, *Outline of a Theory of Practice*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Γιαζέλης Γρ., 1987, «Η οικογένεια στην προ του 1940 βιβλιογραφία της ελληνικής κοινωνικής επιστήμης» *Ελληνική Κοινωνία* 1:23-41.
- Campell J.K., 1964, *Honour, Family and Patronage. A Study of Institutions and Values in a Greek Mountain Community*. Oxford, Clarendon Press.

- Couroucli Maria, 1987, «Dot et société en Grèce moderne». In G.Ravis-Giordani, επιμ. *Femmes et Patrimoine dans les sociétés rurales de l' Europe Méditerranée*. Paris: Editions du CNRS.
- Cvijić J., 1918, *La péninsule balkanique. Géographie humaine*. Paris, Armand Colin.
- Czap P. Jr., 1982, «The perennial multiple family household, Mishimo, Russia, 1782-1858», *Journal of Family History* 7:5-26.
- Damianakos St., 1989, «Groupe domestique, transmission du patrimoine et prestations matrimoniales dans un village multi-ethnique de la Grèce du nord» στο συλλογικό J. Peristiany, Marie Elizabet Handman (επιμ.), *Le prix de l' alliance en Méditerranée*, Paris, CNRS, σ. 397-414.
- Δεμαθάς Ζ., 1993, «Σχήματα παραγωγής κατοικίας», *Πρακτικά Συνεδρίου « Η κοινωνική έρευνα στην Ελλάδα σήμερα*», Αθήνα, Έκδοση Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών, σ. 633-648.
- du Boulay Juliet, 1974, *Portrait of a Mountain Village*, Oxford, Clarendon Press.
- Flandrin J.-L., 1979, *Families in Former Times*. Cambridge. Cambridge University Press.
- Friedl Ernestine, 1965, *Vasilika. A Village in Modern Greece*. New York, Holt Rinehart and Winston.
- Garfinkel H., 1967, *Studies in Ethnomethodology*. Prentice Hall.
1974, «The Origins of the Term Ethnomethodology», στο R. Turner (επιμ.), *Ethnomethodology. Selected Readings*. Penguin Education.
- Goody J. (επιμ.), 1958, *The Developmental Cycle of the Domestic Groups*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Goody J., J.Thirsk and E.P. Thompson (επιμ.)
1976, *Family and Inheritance: Rural Society in Western Europe 1200-1800*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Hannsen B., 1977-78, «Notes on Household and Socio-Cultural Change», *Ethnologia Europaea* 10:33-38
- Καραβίδας Κ.Δ., 1931, *Αγροτικά. Μελέτη συγκριτική*, Εν Αθήνας 1931 (και φωτογραφική ανατύπωση στις εκδόσεις Παπαζήση το 1981).
- Καβαδιάς Γ., 1980, *Καραγκούνηδες. Συμβολή στην κοινωνιολογία των δοξασιών*. Αθήνα, Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία των Θεσσαλών.
- Kavadias G.B., 1965, *Pasteurs-Nomades Méditerranéens. Les Saracatsans de Grèce*, Paris, Gauthier-Villars (και σε ελλην. μετάφραση από τις εκδόσεις Μπρατζιώτη).
- Καβουνίδου Τζένη, 1984, «Μερικά προβλήματα στη μελέτη της ιστορίας της ελληνικής οικογένειας», *Σύγχρονα Θέματα* 22: 95-102.
- Kaser K., 1994, «The Balkan Joint Family. Redefining a Problem», *Social Science History* 18: 243-269.
1996, «Introduction: Household and Family Contexts in the Balkans», *The History of Family* 1/4:375-386.
- Kertzner D.I., 1984 «Anthropology and Family History», *Journal of Family History*, 9/3: 201-216.
- Κουρούλη Μαρία, 1984, « Η οικογένεια στην Κέρκυρα τον 19^ο αιώνα», στο συλλογικό Δ. Τσαούσης (επιμ.), *Όψεις της ελληνική κοινωνίας του 19ου αιώνα*, «Εστία», Αθήνα, σ. 149-157.
- Lamaison P., 1987 «La notion de maison. Entretien avec Claude Levi-Strauss», *Terrain* 9:34-39.
- Laslett P.- R. Wall (επιμ.), 1972, *Household and Families in Past Time*, Cambridge, Cambridge University Press.

- Leake W. M., 1830, *Travels in the Morea*. I. London.
- Μαλούτας Θωμάς, 1990, *Αθήνα. Κατοικία, οικογένεια. Ανάλυση των μεταπολεμικών πρακτικών στέγασης*. «Εξάντας», Αθήνα.
- Μαράτου-Αλμπράντη Λάουρα, 1995, *Οικογένεια στην Αθήνα: Οικογενειακά πρότυπα και συζυγικές πρακτικές*. Αθήνα, έκδοση Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών.
- Μαράτου- Αλμπράντη Λ., Β. Παπλιάκου, Α. Χατζηγιάννη, 1995, «Κοινωνικά δίκτυα στον αστικό χώρο. Κοινωνικότητα, αμοιβαιότητα, εργασία», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 88:172-211.
- Madan T. N., 1963, «The Joint Family: A Terminological Clarification». *International Studies in Sociology and Social Anthropology* (επιμ. Κ. Isheveran), vol. I. *Family and Marriage*, Leiden, E.J. Brill.
- Mosely Ph. E., 1976, «The Distribution of the Zadruga within Southern Europe», στο συλλογικό R.F. Byrnes (επιμ.), *Communal Families in the Balkans: The Zadruga*. University of Notre Dame Press. Indiana USA, σ. 58-69.
- Μουζέλης Ν., 1981, «Ελλάδα και Βουλγαρία στο Μεσοπόλεμο. Απάντηση στην κριτική του Δημ. Ψυχολογού», περιοδικό *ANTI* 173: 34-38.
- Nunes J. A., 1986, «Household Composition in North Western Portugal. Some Critical Remarks and a Case Study», *Sociologia Ruralis* 26:48-69.
- Παναγιωτόπουλος Β., 1983, «Μέγεθος και σύνθεση της οικογένειας στην Πελοπόννησο γύρω στο 1700», *Ιστορικά* 1/1: 5-18.
- Παπαδόπουλος Σάββας, 1983, «Η πατριαρχική οικογένεια του Καρραιούρι και πώς αποδιοργανώθηκε», *Αρχαίον Πόντου* 38 (Πρακτικά Α' Συμποσίου Ποντιακής Λαογραφίας), σ. 63-96.
- Sant Cassia P. and C. Bada, 1992, *The Making of the Modern Greek Family. Marriage and Exchange in Nineteenth-Century Athens*. Cambridge Studies in Social and Cultural Anthropology, No 77.
- Segalen M., 1984, «Nuclear is not independent: Organisation of the Household in the Pays Bigouden Sud in the Nineteenth and Twentieth Centuries» στο R. McNetting et al., *Households, Comparative and Historical Studies of the Domestic Group*, Berkley, University of Californian Press.
- Stahl P.H., 1978, «The Domestic Group in the Traditional Balkan Societies», *Zeitschrift für Balkanologie* 14: 184-199.
- 1986, *Household, Village and Village Confederation in Southern Europe*. New York, East European Monographs, No 200.
- Τεάζη-Αντωνικοπούλου Ηλιάννα, 1987, «Η μελέτη της οικογένειας από κοινωνικο-ιστορικής και ανθρωπολογικής σκοπιάς», *Ελληνική Κοινωνία, Επετηρίς Κέντρου Ερεύνης Ελληνικής Κοινωνίας Ακαδημίας Αθηνών*, 1: 43-65.
- Vermeulen C., 1970, *Families in urban Greece*. Ph. D. Thesis, Cornell University.
- Vuchinich W. S. A., 1975, *A Study in Social Survival, the Katun in Bileća Rudine*, Monograph Series in World Affaires, vol. 13. Book 1, University of Denver.
- Wall R.- J. Robin-P. Laslett (επιμ.), 1983, *Family Forms in Historic Europe*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Ψυχολόγος Δ.Κ., 1980, «Ελλάδα και Βουλγαρία στο Μεσοπόλεμο. Μια κριτική των απόψεων του Ν. Μουζέλη», περιοδικό *ANTI* 154:36-41.
- 1987, *Προίκες, σταφίδα και ψωμί. Οικονομία και οικογένεια στην αγροτική Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα*. Έκδ. Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα.

SUMMARY

ELEFTHERIOS P. ALEXAKIS, Ph.D.

In Pursuit of Family Structures in Modern Greece: The Case of the Multi-nuclear Family.

This paper examines the progress in research into the multi-nuclear family in Greece, as it arises from the personal experience of the author. The paper also examines the types and structures of the multi-nuclear family to be found in mainland Greece. Such families may, for example, be patrilateral and multi-nuclear and stable or otherwise, or they may be bilateral and multi-nuclear.

The paper attempts to explain the different forms of the institution, starting with economic activities and the local habitus. The paper concludes with a consideration of certain contemporary rural and urban habits and institutions, such as co-operation between nuclear families and the modified form of the multi-nuclear family.

